

Klok kijken in Delft

L.J. Meilink-Hoedemaker

Editie maart 2019

Dit artikel biedt een overzicht van de openbare uurwerken in Delft, chronologisch gerangschikt naar hun ontstaan. De belangrijkste locaties zijn het Stadhuis, de toren van de Oude Kerk, de toren van de Nieuwe Kerk, de kapel van het Sint Joris Gasthuis, de kapel van het Oude Gasthuis, en de Schiedamse Poort. Na een korte bouwgeschiedenis wordt telkens de geschiedenis van het uurwerk verteld en het uurwerk beschreven, met enige nadruk op de zichtbare tijdaanwijzing. Waar mogelijk wordt de tekst geïllustreerd met contemporaine afbeeldingen en foto's van de nog bestaande uurwerken.

Inleiding tot de openbare tijdaanwijzing

In onze streken hangt de ontwikkeling van de openbare tijdaanwijzing samen met die van de luidklokken. Reeds in de vroege Middeleeuwen kondigden klokken in kloosters het tijdstip aan van de maaltijden, het waken, het slapen en het bidden. Het betrof kleine klokken die niet ver hoefden te dragen. Later in de Middeleeuwen gebruikte men ook in seculiere kerken klokken, bijvoorbeeld om iedere drie uur de gebeden van de Zeven Getijden aan te geven. Hiervoor werden grotere klokken gebruikt dan die van de kloosterkerken, omdat ze in de gehele stad goed te horen moesten zijn. Van lieverlede kregen deze klokken die eerst alléén voor kerkelijk gebruik bedoeld waren, ook de functie van tijdsein voor de burgerij. In de veertiende eeuw werd in Europa het torenuurwerk ontwikkeld om het tijdsignaal langs mechanische weg ten gehore te brengen op een klok. Naar de slagklok werd het uurwerk ook 'klok' genoemd. Deze vroege torenuurwerken waren nog niet voorzien van een wijzerplaat en wijzer.

Delft heeft op het gebied van uurwerken en klokken een rijk verleden. De kerktorens van de Oude en de Nieuwe Kerk herbergen van oudsher indrukwekkende geluiden. Oosterbaan heeft daarover in het verleden uitvoerig gepubliceerd.

Solitaire luidklokken werden geluid om een gebeurtenis aan te kondigen; in sommige gevallen met de functie van een tijdsignaal. De bekendste voorbeelden hiervan in Delft zijn de werkklok en de wachtklok. De werkklok in de toren van de Nieuwe Kerk gaf het begin en het einde van de werktijden aan. De wachtklok van het Stadhuis werd geluid bij het openen en sluiten van de stadspoorten. 's Nachts kon de wachtklok geluid worden bij onraad in de stad. De torenwachter maakte hiervoor ieder half uur een rondje op de omloop van de toren van het Stadhuis en hij gaf ieder heel uur op de hoeken een trompetsignaal ten teken dat hij zijn taak nauwgezet vervulde. Dit trompetsignaal is een wel heel bijzondere vorm van tijdsignaal. Zoals in veel Hollandse steden, werden in Delft de aanschaf van de grote stadsuurwerken, het jaarlijks onderhoud ervan en ook de grote reparaties aan deze werken verantwoord in de stadsrekeningen. Naast deze stadsrekeningen zijn de Resolutieboeken en de Besoigneboeken van de burgemeesters een belangrijke bron van informatie over de stadsuurwerken.

1440 – het Minderbroedersklooster

Sinds ongeveer 1440 verbleven er in Delft monniken van de orde van Sint Franciscus. In 1449 werd hun verblijf gelegaliseerd en namen zij hun intrek in het Minderbroedersklooster, op de plaats waar nu de Beestenmarkt is. Het gebouw was voorzien van een uurwerk. Tijdens de

beeldenstorm van 1566 werd het klooster afgebroken, maar kort daarna door de broeders herbouwd. Het uurwerk was mede in de wederopbouw betrokken, immers, het werd in 1570 gerepareerd en vermaakt door de uurwerkmaker meester Jan Dircxs. Er zijn geen concrete aanwijzingen voor wijzerplaten op dat uurwerk. In 1572 verlieten de broeders van deze congregatie Delft. Boitet vermeldt in 1729 dat het gebouw is afgebroken. Het uurwerk moet bij die afbraak verloren zijn gegaan.

Circa 1555 – een uurwerk op het Stadhuis

Reeds in 1555 is er sprake van een uurwerk op het Stadhuis. Het werd toen gerepareerd door de Delftse uurwerkmaker meester Jan van Loeve. Hij verplichtte zich het zijn leven lang te onderhouden tegen een jaarlijks vast bedrag. Dit kan er op wijzen dat hij, meester Jan, dit uurwerk ook vervaardigd heeft. In oktober 1566 werd het uurwerk grondig onder handen genomen door Sebastiaen Heyndrics. Hij haalde het eerst uit elkaar, daarna verving hij een lager, waarna hij het uurwerk weer in elkaar zette. Mogelijk was het uurwerk toen al voorzien van een voorslag en van een zichtbare tijdaanwijzing door wijzers op wijzerborden, maar details daarover ontbreken. Dit uurwerk heeft gefunctioneerd tot 1570. In het jaar 1578 werd dit uurwerk verkocht aan de klokkengieter Hendrik van Trier, die toen in Delft een werkplaats had.

1566 – twee klokjes op stadspoorten

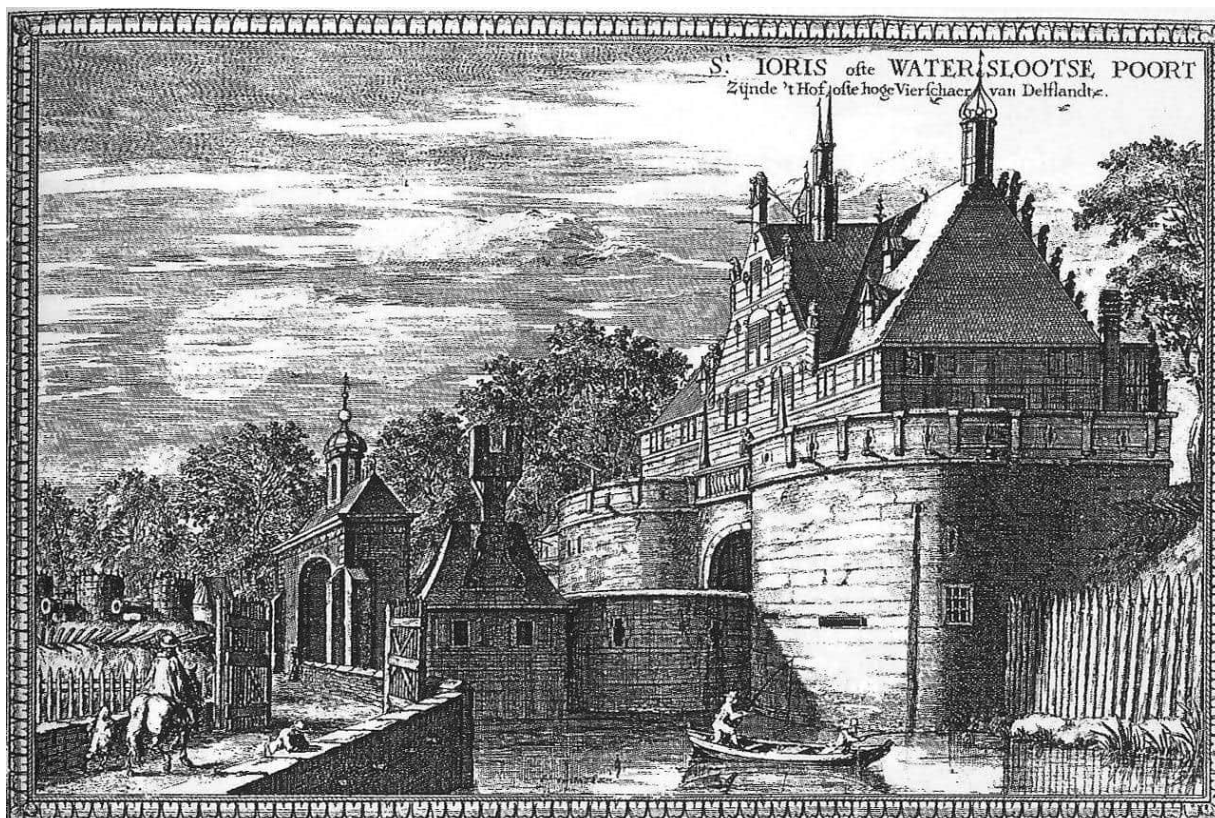
Delft was omgeven door wallen met bastions en poorten. Fragmenten van dit stelsel zijn nog herkenbaar rond het huidige stadscentrum. De poorten waren van belang voor het interlokale verkeer. De veerschuiten naar Leiden vertrokken van de Haagpoort, die naar Rotterdam van de Schiedamse Poort.

In 1566 leverde Hendrik van Trier twee klokjes voor poorten in Delft. Eén daarvan was bestemd voor de in het noorden gelegen Haagpoort. Er zijn geen aanwijzingen voor het bestaan van een uurwerk op de Haagpoort. Het klokje van de Haagpoort bleek in 1670 gescheurd te zijn, reden waarom het werd vervangen.

Het andere klokje van Van Trier was bestemd voor de Waterslootse Poort. Deze in het westen gelegen stadspoort had een voorpoort met op het schilddak een torentje, waarin dat klokje hing. Ook daar zijn geen aanwijzingen voor de aanwezigheid van een uurwerk. Deze poort is in 1867 gesloopt en het luidklokje is daarbij verdwenen.

De Schiedamse Poort zou in 1638 een uurwerk krijgen, zoals verderop in dit artikel zal blijken.

Er zijn in de stadsrekeningen geen aanwijzingen voor uurwerken of klokken op de andere stadspoorten. Afbeeldingen van deze poorten leveren evenmin aanwijzingen op voor het bestaan van uurwerken op deze gebouwen. De Oostpoort heeft op de westelijke hoek wel een zonnewijzer met het jaartal 1696.

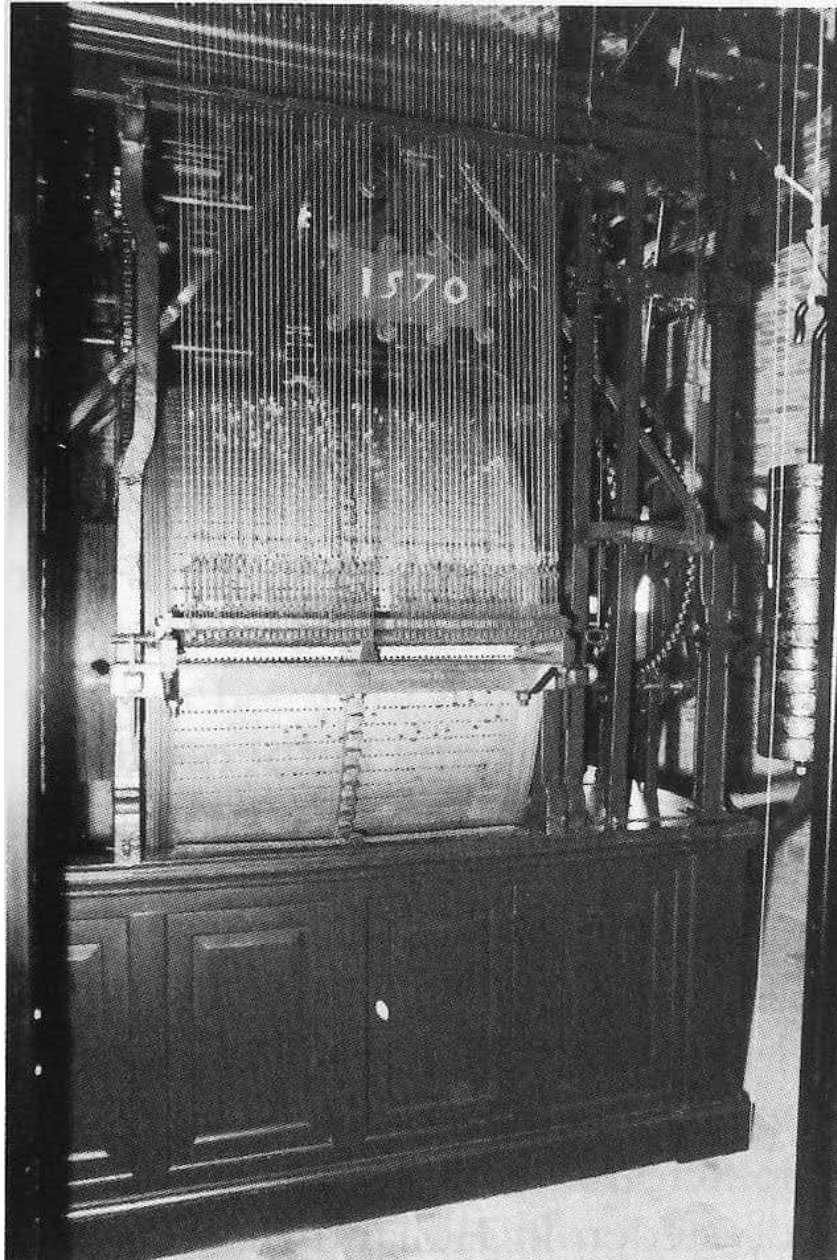

De Waterslootse Poort [naar Boitet].

1570 – het uurwerk van Hendrik van Nuys op het Stadhuis

Het jaar 1570 is een belangrijk jaar in de uurwerkgeschiedenis van Delft. In dat jaar leverde Hendrik van Nuys uit Hasselt bij Luik een uurwerk voor het Stadhuis. De burgemeesters hielden tevoren met hem een bespreking in een Delftse herberg en zij legden de resultaten van deze besprekingen vast in hun Memoriaalboek.

Het uurwerk stond op een houten onderbouw en was 8,5 voet breed, 10 voet lang en 8 voet hoog (Antwerpse maten), wat in tegenwoordige maten wil zeggen circa 200 x 260 x 234 cm; de huidige houten onderbouw is 105 cm hoog. Het bestond uit het gangwerk, ook wel onrustwerk genoemd, dus het eigenlijke uurwerk. Er was een slagwerk voor het hele uur en een kleiner slagwerk voor de halve uren en kwartieren. Dat laatste was in deze periode niet gebruikelijk. Van Bleyswijck schrijft in 1667 dat dit kwartierwerk gebruik maakte van een 'fijn superius klokje'. De gewichten voor het aandrijven van de slagwerken, het uurwerk en het speelwerk hingen aan koorden, die over ijzeren katrollen naar beneden werden gevoerd.

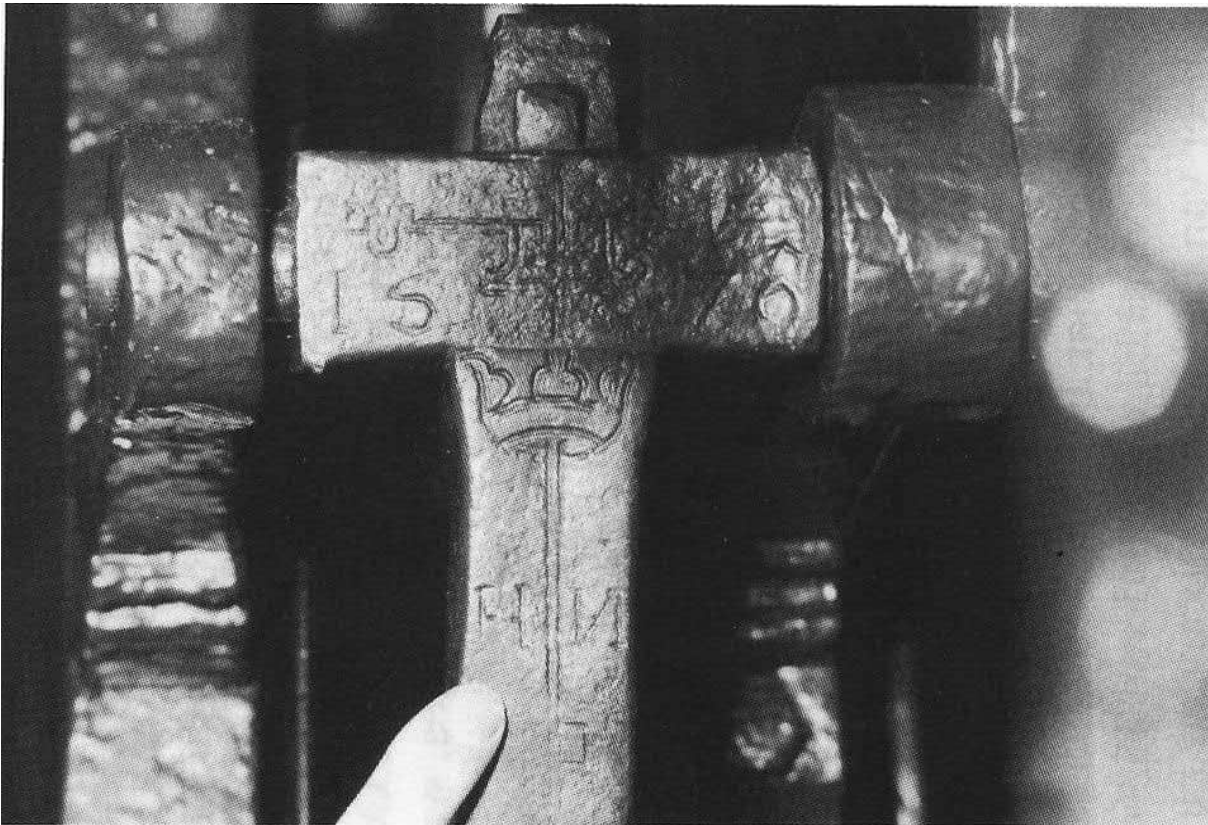

Het uurwerk van Hendrick van Nuys uit 1570, oorspronkelijk voor het stadhuis, sinds 1660 in de Nieuwe Kerkstoren

Het pronkstuk van dit uurwerk was een speelwerk voor een reeks klokken. Dit speelwerk had een speeltrommel van 120 bruggen, ook wel maten genoemd, en een diameter van 6 voet. Iedere brug van de speeltrommel had 32 gaten voor 'dubbele hamers'. Dat betekent twee hamers per klok en wijst op een voor die tijd gebruikelijke omvang van zestien speelklokken. Dit aantal klokken wordt bevestigd in de beschrijving van een soortgelijk project in Gouda, dat verwijst naar het speelwerk in Delft met de volgende woorden: 'een spelende uurwerk bequaem sijnde omme te dienen tot 't spelwerck van seshyden clocken, yder clocke twee hamers hebbende ende spelende met drye ende vyer parthyden, sulcx het uurwerk tot Delft doende es.' In de gaten van de speeltrommel konden drie soorten uitneembare toonstiften, ook wel noten genoemd, worden gestoken. Omdat een maatindeling in vieren in die tijd gebruikelijk was, moeten deze drie soorten noten in twee richtingen inzetbaar zijn geweest. De werking van de speeltrommel wordt door Boitet duidelijk uitgelegd: 'Een voorslag geschiet door het uurwerk met de spelton, dewelke by maniere van een rad de hamers doet

bewegen die buiten aan de klokken hangen; daartoe hebbende ongeloofflyk veel vierkante gaatjes, om de metale noten op allerhande wyzen daarin te kunnen schroeven, en tot de voorslag te stellen, gelyk dit iedere maand verandert werd, om een nieuwe wys te laten horen. Men verkiest zich doorgaans de wyzen van psalmen of lofzangen.'

Het totale gewicht van uurwerk, slagwerk en speelwerk zou, inclusief de bedrading en overig ijzerwerk, 13.000 pond bedragen. De hamers uit het oude uurwerk moesten, eventueel voorzien van nieuwe stelen, opnieuw gebruikt worden. Dit gegeven kan een aanwijzing zijn dat er voor 1570 ook al een soort speelwerk was, en wel met 12 klokken. Een argument hiervoor is het feit dat de klokkengieter Hendrik van Trier slechts vier klokken bijleverde. In het contract met Van Nuys wordt niet gesproken van klepels voor de 16 klokken. Ook zijn er in die periode geen aanwijzingen voor een handklavier. Men moet dan ook veronderstellen dat dit klokkenspel uitsluitend automatisch speelde op het uurwerk.

Signatuur van Hendrick van Nuys [met de wijsvinger van uurwerkmaker Gert van Loenen]

Zoals gezegd, breidde de klokkengieter Hendrik van Trier, afkomstig uit Middelburg en toentertijd gevestigd in het Hieronymusklooster in Delft, het klokkenspel uit met vier klokken. Het waaggeld wordt in 1571 vermeld in de stadsrekening. Het bedrag zou een indicatie kunnen zijn van het gewicht van de vier klokken, maar het is te speculatief om daar diep op in te gaan. In 1575 werd het nieuwe speelwerk voor het eerst door meester Claesz Barthoutsz verstoken. In 1578 heeft Van Nuys het uurwerk nog 'verstelt en verzien'. In datzelfde jaar werd het oude uurwerk verkocht.

Volgens de overeenkomst met Van Nuys moest dit uurwerk vier uurwijzers bedienen. De vier wijzerborden waren aangebracht op een soort dakkapellen. Van Bleyswijck schrijft in 1667 dat: 'de Uyr Wijzers in koppe-leufjes ofte huysjes en uytstecken, gelijk als groote dack vensters zijn gestelt.' Mogelijk is in 1570 het wijzerwerk van het oude uurwerk gebruikt, omdat in de stadsrekening geen posten zijn gevonden over nieuw werk.

Het Stadhuis [naar Boitet]

In 1613 werd het uurwerk van het Stadhuis gerepareerd door de Delftse uurwerkmaker meester Jan van der Brande. Bij de brand van het Stadhuis in 1618 bleef de toren met zijn uurwerk en speelwerk behouden. In 1638 verschijnt de naam van de uurwerkmaker Coenraet Harmansz Brouckman voor het eerst in de stadrekeningen. Tegen een vaste beloning was hij verantwoordelijk voor het periodiek onderhoud, bestaande in smeren en schoonmaken van de uurwerken van het Stadhuis, de Oude Kerk en het Sint Joris Gasthuis. Verder verrichtte hij allerlei reparaties, waarvoor hij jaarlijks wisselende bedragen declareerde.

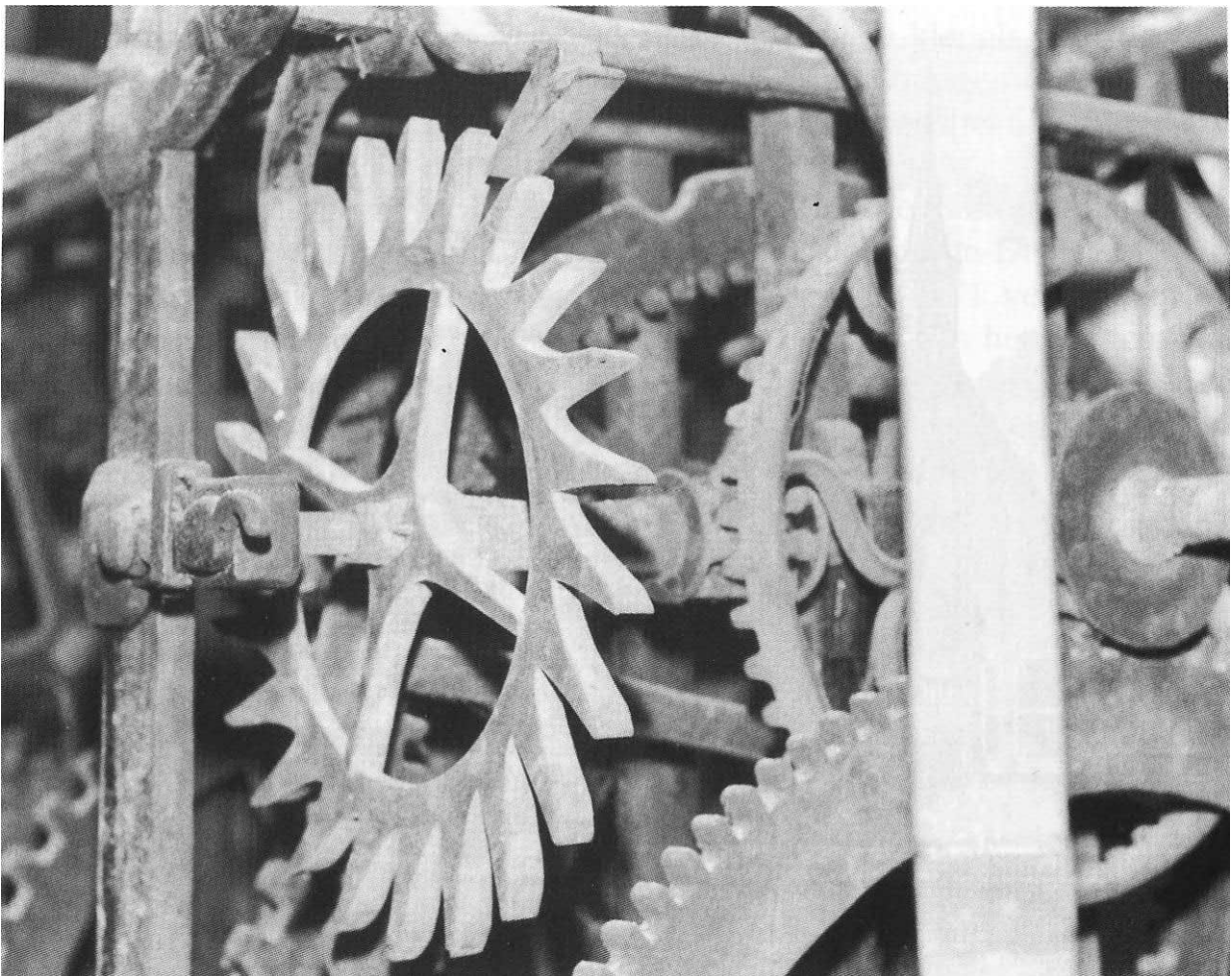
Het uurwerk van Van Nuys werd in 1660 overgebracht van het Stadhuis naar de toren van de Nieuwe Kerk. Dit komt verderop in dit artikel aan de orde.

Circa 1585 – Sint Joris Gasthuis / Sint Joriskapel (thans Lutherse Kerk)

De eerste vermelding van het Sint Joris Gasthuis dateert van 1407. Het was een gelegenheid waar vreemdelingen onderdak kregen en zieken tijdelijk konden verblijven. Het gebouw is ook wel bekend als het oude Dolhuis. In 1475 werd, naar Bouricius veronderstelt, het gebouw vergroot. Het gasthuis bleef gespaard bij de brand van 1536. Na de Reformatie ging het bezit en het beheer van de kloostergebouwen binnen de steden in Holland over in handen van de burgerlijke overheid. Zo ook in Delft in 1577. In 1669 kwam het beheer van het Sint Joris Gasthuis onder de Kamer van Charitate, een voorloper van de diaconie van de Hervormde Gemeente. In 1677 werd het gasthuis een zelfstandige onderneming. Het 250-jarig bestaan werd in 1929 geaccentueerd door een monografie van Bouricius, waaraan deze gegevens zijn ontleend.

Bij dit gebouwencomplex hoorde een kapel. Het gemetselde gotisch torentje rees als het ware op uit de topgevel aan de voorzijde en het herbergde een uurwerk. Het was daar aangebracht

op kosten van de omwonenden aan het Noordeinde. Al in 1585 werd het gerepareerd en sindsdien nagelopen door meester Claes Barthoutsz, de van oorsprong katholieke organist die na de Reformatie klokkensteller op het Stadhuis was geworden. In 1617 werd het uurwerk van Sint Joris gerepareerd door meester Jan van der Brande. De stedelijke overheid nam in dat jaar het onderhoud officieel op zich. Waarschijnlijk houdt dat verband met de annexatie van het koor van de kapel ten behoeve van het gasthuis en van het kerkgebouw zelf om het te gebruiken als artilleriehuis.

Detail van het oude uurwerk in de Lutherse Kerk

De gevel van het Gasthuis aan het Noordeinde, de westzijde van het gebouw, was bekroond door – zoals Boitet in 1729 schrijft – ‘een sierlyk torentje, van gebakke steen, maar de hoeken en de bommelgaten van arduin, voorzien met klokgeslag en vier uurwyzers’.

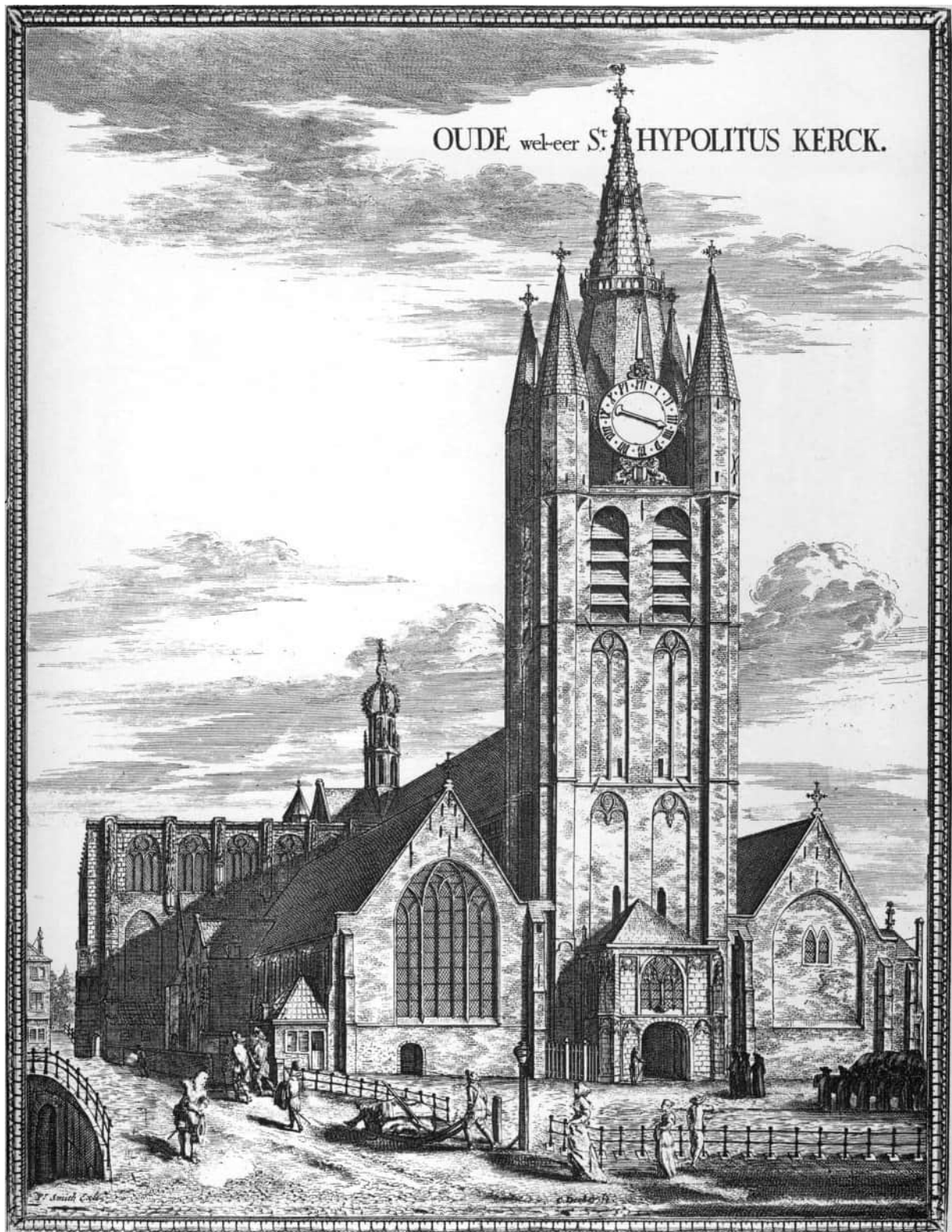
Sint Joris Gasthuis, thans Lutherse Kerk [naar Boitet]

Boitet geeft het plaatselijk belang aan, wanneer hij stelt dat de schippers van de veerschuiten op 's-Gravenhage zich voor hun afvaartijden moesten schikken naar dit uurwerk. In 1638 werd Hendrik van Geelen speciaal voor dit uurwerk als klokwinder aangesteld. Mogelijk kwam er in 1638, net als op de Schiedamse Poort, een geheel nieuw uurwerk. Het jaarlijks smeren en reinigen van dit uurwerk door de stadsuurwerkmaker wordt sinds 1646 vermeld in de stadsrekening. In 1653 werden drie wijzers gerepareerd en werd er één vervangen. In 1654 werden er 'vier koperen bladen tot de wijzers aent Sint Joris Gasthuys' verantwoord in de stadsrekening. Men moet dan, gezien de hoogte van het daarmee gemoeide bedrag van ruim 200 gulden, wel denken aan nieuwe wijzerborden. In 1686 werd het uurwerk hersteld door de klokkensteller Arend van der Bijl. Van tijd tot tijd werden op het oude Dolhuis, het Sint Joris Gasthuis dus, de vier wijzers verguld, en in 1731 kreeg de haan daarbij ook een beurt. De Sint Joriskapel is sinds 1766 in gebruik als Lutherse Kerk. In de toren bevindt zich nog steeds een oud uurwerk, maar dat staat buiten bedrijf. Er zijn aanwijzingen dat dit een vroeg zeventiende eeuws uurwerk is waaraan in tweede instantie een slinger werd toegevoegd. Nader onderzoek moet uitwijzen of dit het bovengenoemde 17e-eeuwse uurwerk is. Het Sint Joris Gasthuis werd in 1812 afgebroken, het kerkgebouw bestaat heden ten dage nog steeds.

1605 – de Oude Kerk

De Oude Kerk dateert uit de Middeleeuwen. De spits werd in de 15e eeuw vernieuwd. Van oudsher herbergt deze toren een aantal belangrijke luidklokken, waaronder de voorgangers

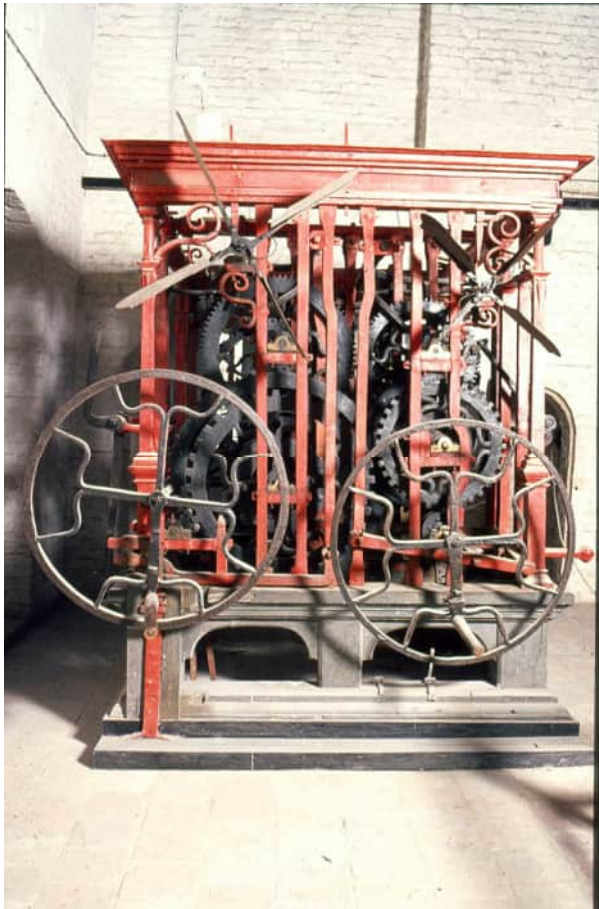
van de klok Trinitas. De jongste Trinitas dateert van 1570 en is bij de Delftse burgerij beter bekend als de Bourdon.

De Oude Kerk aan de Oude Delft [naar Boitet]

Het duurde tot het begin van de 17e eeuw voordat hier een groot uurwerk werd aangebracht. Het uurwerk was oorspronkelijk voorzien van vier wijzerborden met het jaartal 1605 erop vermeld. Op een steen, achter de wijzerplaat in de zuidgevel recht voor de trap, is een gedicht in steen aangebracht dat eveneens het jaartal 1605 aangeeft.

*Als men 1605 heeft getelt
ben ick gestelt
Tot dienst van den Burger
Als men sien kan
Bij den Havenmeester
Gerrit Meerman.*

Uurwerk in de Oude Kerk.

Vanaf 1607 wordt in de stadsrekeningen van Delft de naam van Jan van der Brande vermeld voor het onderhoud aan dit uurwerk. Dat maakt het waarschijnlijk dat hij in of vóór 1605 ook de maker van dit uurwerk is geweest. Immers, de eerste jaren nazorg van uurwerken waren gewoonlijk inbegrepen in de leverantie. Men kan dat beschouwen als een garantiebepaling. Al in 1638 werd het uurwerk van de Oude Kerk schoongemaakt en gesmeerd door een persoon die vermeld wordt als 'Coenraet'. Dat moet wel Coenraet Harmans Brouckman zijn geweest. In 1652 ontving hij 226 gulden vanwege het 'vermaken vant Onrust op de Oude Kerk'. Gezien de hoogte van dit bedrag moet het om een belangrijke wijziging gaan. In 1654 werden de wijzerborden verguld. Het repareren, schilderen en vergulden van een of meer wijzers komt ook daarna op gezette tijden terug in de rekeningen van de thesaurier.

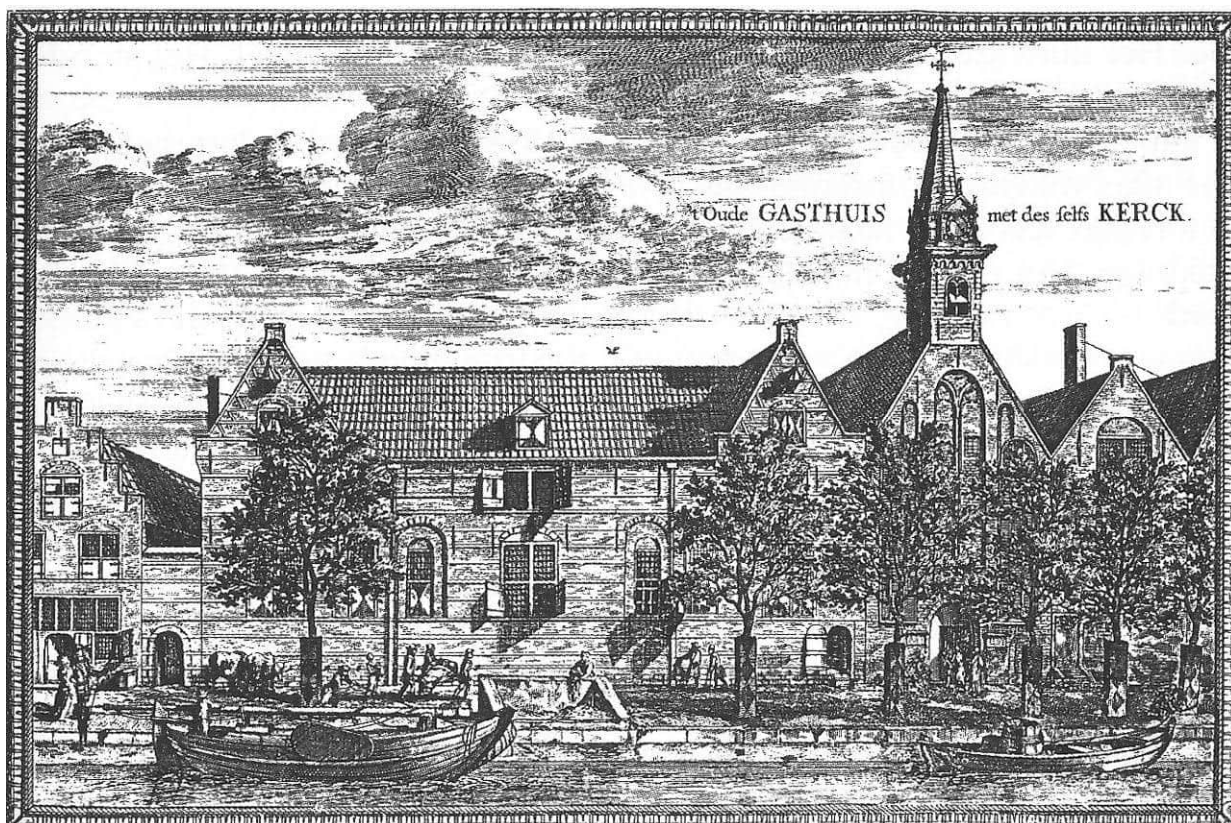
Dirck van Bleyswijck vermeldt in 1667 in zijn stadsbeschrijving van de toren van de Oude Kerk vier wijzers. Boitet neemt in 1729 deze beschrijving nagenoeg ongewijzigd over. De vier wijzerborden met hun uurwijzers bevinden zich tussen de vier hoektorentjes, elk ondersteund door twee leeuwen die het wapenschild van Delft vasthouden. Twee van de vier wijzerborden zijn in de 19e eeuw verwijderd (oost en west). Bij de torenrestauratie van 1960 zijn ze gereconstrueerd, reden waarom deze twee wijzerborden het jaartal 1960 dragen. Het uurwerk van Jan van der Brande staat thans, anno 2002, buiten gebruik op een zolder in de toren van de Oude Kerk. In het middendeel is ruimte voor een speelwerk, maar er zijn sporen noch archivalia dat zoiets ooit in de toren van de Oude Kerk is gerealiseerd. Eind 19e eeuw werd in dat middenvak een ‘modern’ uurwerk aangebracht en ook dat is niet meer in gebruik.

Tot op heden slaat het hele uur voluit op de Bourdon uit 1570. Het halve uur sloeg van oudsher op een middeleeuwse klok. Sinds 1719 sloeg het halve uur voluit op de grootste van drie luidklokken die in dat jaar door de Amsterdamse klokkengieter Jan Albert de Grave voor Delft werden gegoten. Tegenwoordig slaat het halve uur éénmaal op deze klok.

Circa 1638 – het Oude Gasthuis

Een vermelding van vóór 1330 geeft aan dat het Oude Gasthuis is gesticht in 1252. Vanaf 1263 is er sprake van een kapel en klokgelui. In 1268 werd er een kerkhof opgericht rondom de kapel. Het Oude Gasthuis stond aan de Koornmarkt en wordt sinds ongeveer 1400 met die naam aangegeven, om het te onderscheiden van het nieuwe gasthuis, het Sint Joris Gasthuis. Op het schilderij dat kort na de brand van 1536 is gemaakt, staat het Oude Gasthuis afgebeeld aan de rand van het gehavende gebied. Kerk en toren staan nog overeind, maar een wijzerplaat is niet te onderscheiden. Op latere afbeeldingen heeft de toren wel wijzerplaten. De uurwerkgeschiedenis van het Oude Gasthuis komt pas in beeld in 1638 wanneer, blijkens een vermelding in de stadsrekeningen, de uurwerkmaker Coenraet Harmansz Brouckman het in orde moet houden. Het is dan een van de drie stadsuurwerken. Het onderhoud van dit uurwerk verdwijnt in 1660 uit de stadsrekeningen. Zijn plaats in het rijtje van dan inmiddels vijf stadsuurwerken wordt ingenomen door het uurwerk van de Nieuwe Kerk. Maar dat betekent niet dat in 1660 het uurwerk van het Oude Gasthuis ook echt verdween.

Reinier Boitet beschrijft in 1729 het gebouw als volgt: ‘De kerk of kapel [...] is voorzien met een sierlyk torentje van oude duissteen. Het onderste gedeelte is vierkant, en na[ar] boven met bommelgaten voorzien, ten dienste van de daarin hangende klokken; op welk vierkantig werk een trans of ommeloop komt, en buitenom vier daaropstaande uurwijzers, die alle met een frontespiets van boven versiert zyn, en drie kleine pyramiden [...]’ Boitet besteedt ook aandacht aan het interieur van de Gasthuiskapel. Bij zijn beschrijving van de orgelkas noemt hij diverse uit hout gesneden muziekinstrumenten. Rechtsboven was een uurwijzer weergegeven, bekroond door enkele doodsbeenderen, linksboven bevond zich een afbeelding van een zandloper en een zonnewijzer. Uiteraard dienden deze attributen alleen maar als decoratie. Het uurwijzerwerk boven het orgel was wel functioneel. Het stond in verbinding met het torenuurwerk.

Het Oude Gasthuis [naar Boitet]

De kapel van het Oude Gasthuis werd in 1858 buiten gebruik gesteld en in 1864 afgebroken. Het torentje was in 1779 al vervangen door een klein houten torentje, iets meer naar achteren op het dak. Het bevatte alleen maar een luidklokje. Het oorspronkelijke uurwerk zal tussen 1779 en 1864 zijn afgevoerd.

1638 – de Schiedamse poort

Aan de zuidzijde van de stad waren twee poorten, aan weerskanten van de Schie. De oostelijke was de Rotterdamse poort, de westelijke poort was de Schiedamse poort ook wel aangeduid als Kethelpoort. Deze poort werd in de 16e eeuw gemoderniseerd en kreeg daarbij aan vier zijden topgevels en midden op de kruising van de nokken een torentje met een luidklok. In 1638 kreeg de Schiedamse poort een uurwerk. Dat blijkt uit het feit dat er in januari 1639 voor het eerst een klokopwinder werd aangesteld. Dat was Willem Vrerix, de portier van de Kethelpoort. Het uurwerk wordt dan opgenomen in de rij van vijf stadsuurwerken, die de klokkensteller moesten nalopen.

Dit uurwerk van de Schiedamse poort was van belang voor de vertrektijden van de schuiten naar Delfshaven. De Delftse schilder Johannes Vermeer heeft deze poort met slagklok en wijzerplaat in 1659 afgebeeld op zijn 'Gezicht op Delft'. Dirck van Bleyswijck meldt in 1667 dat het gaat om een oud, sterk gebouw met een uurwerk met een slagklok en met twee uurwijzers, de ene naar de stad gericht en de andere naar de Schie.

Het uurwerk werd in 1676 door stadsuurwerkmaker Jan Claesz Goudestein omgebouwd tot een slingeruurwerk. Op een afbeelding uit 1828 was aan de stadszijde de wijzerplaat nog aanwezig, zij het zonder wijzer. Deze Schiedamse poort werd in 1836 door het College van Burgemeester & Wethouders voor afbraak verkocht. Met de sloop van deze poort moet ook het uurwerk, dat toen bijna 200 jaar oud was, verloren zijn gegaan.

Gezicht op Delft door Johannes Vermeer.

Links de Schiedamse poort met op het dak een klokketorentje en op de gevel een wijzerbord.

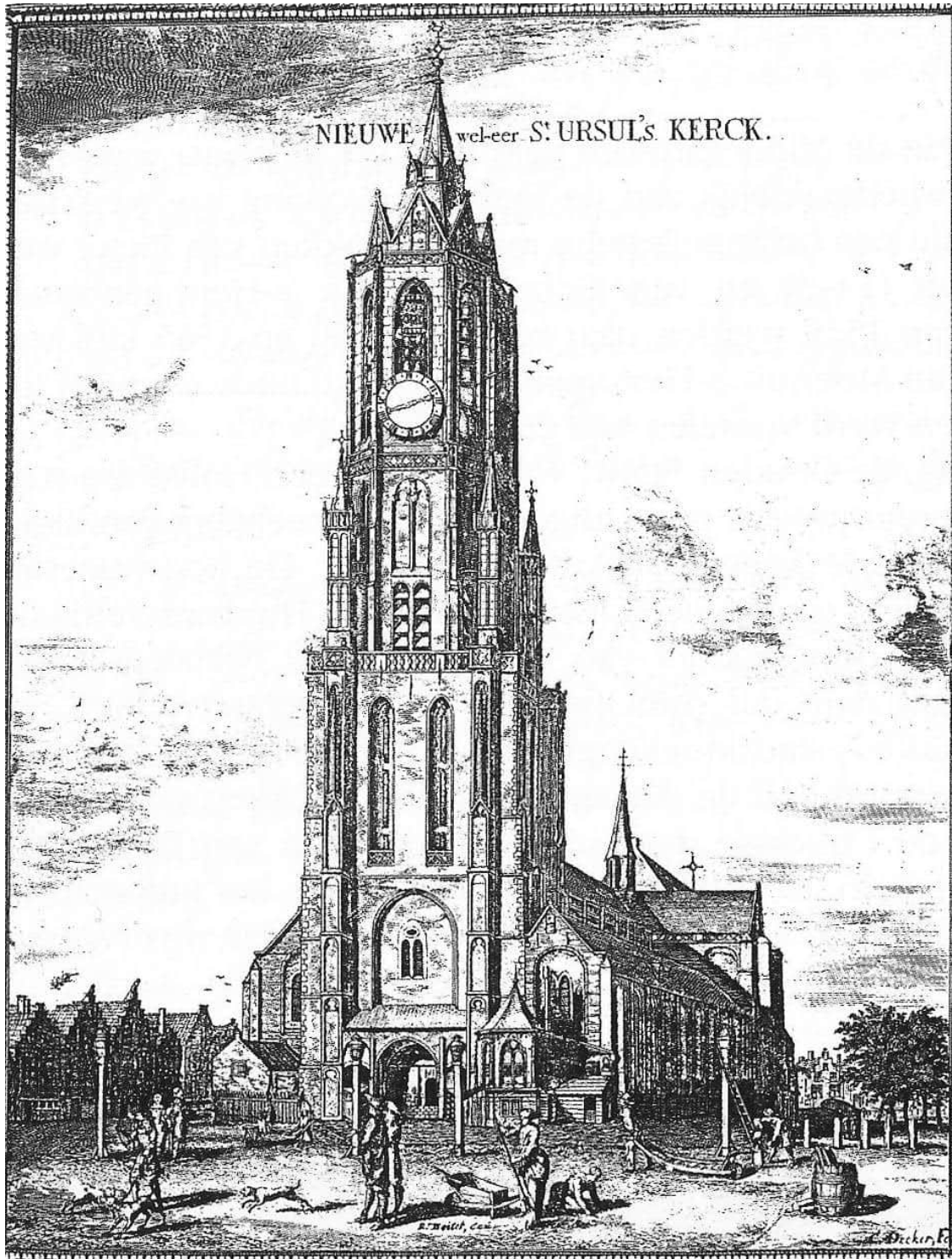
1659 – een nieuwe wachtklok / uurklok voor het Stadhuis

In 1659 leverde de Amsterdamse klokkengieter François Hemony een nieuwe wachtklok voor het Stadhuis. Dit ging gepaard met hoge kosten en veel werk. Deze nieuwe klok nam de functie van uurklok over waardoor er in de toren van het Stadhuis een en ander moest worden verhangen. Coenraet Harmensz Brouckman was daarmee belast. De stadsrekeningen vermelden nieuwe repen, waaggeld en het loon voor François Hemony. De oude en de nieuwe klok werden tegelijkertijd in de waag gewogen. De klok van Hemony bestaat nog. Deze episode vormt als het ware de proloog tot de volgende paragraaf.

[Van deze klok is nog geen foto]

1660 – de Nieuwe Kerk

De Nieuwe Kerk werd in de Middeleeuwen gebouwd op de plaats waar volgens de legende Maria herhaaldelijk aan de Delftse bevolking was verschenen. De toren herbergde een belangrijk gelui met luidklokken van Pieter van Dormen uit Antwerpen (1443) en van Gobel Moer uit 's-Hertogenbosch (1484). Na de brand van 1536 werden daar reeds in 1550 en 1565 klokken aan toegevoegd door Jan Moer uit 's-Hertogenbosch. Het duurde evenwel tot 1660 voordat deze toren werd voorzien van een uurwerk.

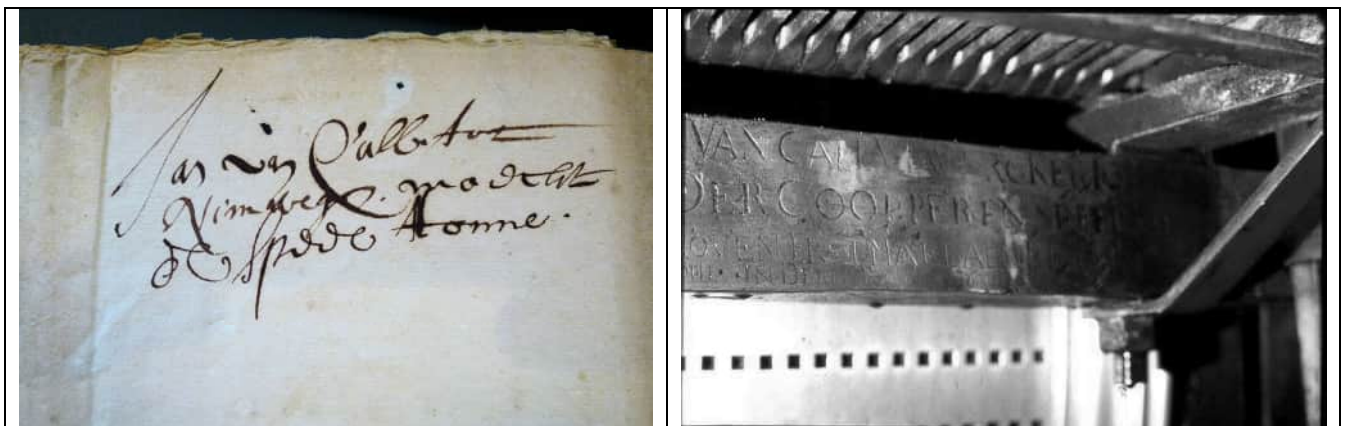

Nieuwe Kerk [naar Boitet]

In de zeventiende eeuw, de Gouden Eeuw, was het voor een Hollandse stad een prestigezaak een torenuurwerk op te tuigen met een speelwerk van klokken. De daarvoor benodigde kennis was alom aanwezig. De bouwmeester Hendrik de Keyser ontwierp torens, de geleerde Christiaan Huygens verfijnde de gang van uurwerken door middel van een slinger, de Nijmeegse uurwerkmaker Jan van Call nam dat principe over voor torenuurwerken, en François Hemony, inmiddels stadsklokkengieter van Amsterdam, goot zuiver klinkende klokken. Hemony had de stemtechniek voor klokken ontwikkeld in samenwerking met de Utrechtse musicus jonkheer Jacob van Eijck. Delft deed mee in deze trend. In 1659 besloot het stadsbestuur het automatisch speelwerk van het Stadhuis te verbeteren en de klokken te laten vervangen door François Hemony. De initiatieven kwamen van Hemony en dateren uit 1659 toen deze de nieuwe wachtklok leverde voor het Stadhuis. Na de eerste besprekingen veranderde de beoogde locatie, want in de tweede offerte van Hemony is geen sprake meer van het Stadhuis maar van de toren van de Nieuwe Kerk. Het is niet duidelijk uit de archivalia wie op het idee van deze ingrijpende verhuizing kwam, maar een inbreng van Hemony ligt voor de hand. De toren van de Nieuwe Kerk is met zijn open lantaarn en gelegen aan het marktveld inderdaad uitermate geschikt voor een klokkenspel.

Het uurwerk in de toren van het Stadhuis, van de hand van Van Nuys en daterend uit 1570, werd door de Delftse uurwerkmaker Coenraet Harmans Brouckman gedemonteerd en overgebracht naar de toren van de Nieuwe Kerk. Hij heeft samen met Van Call drie jaar aan de opbouw gewerkt. Eind 1663 ontving Brouckman hiervoor een groot bedrag: 863 gulden. Hemony had in 1660 de klokkenreeks en de handspeelinrichting gereed. Het handspel diende voor vermaaksmuziek en het speelwerk voor akoestische versiering van de tijdaanwijzing. Beide maken gebruik van dezelfde reeks klokken. Hemony vervaardigde de messing speeltrommel in Amsterdam ter vervanging van het exemplaar in het uurwerk van Van Nuys. Hij leverde hem onafgewerkt af. Jan van Call maakte het automatisch speelwerk gereed voor gebruik. Hij liet de benodigde tandkrans en spaken in Nijmegen maken. Hij boorde ook de 6480 gaatjes op de omtrek, die hij daarna met de vijl vierkant maakte.

Jan van Call heeft zijn werkzaamheden opgeschreven in een journaal, dat hij als bijlage voegde bij zijn rekening aan het stadsbestuur. Het is een schriftje van 19,7 bij 15,2 cm. De eerste twaalf bladzijden hebben betrekking op Van Call's werkzaamheden aan het automatisch klokkenspel. (zie L.J. Meilink-Hoedemaker, 'Luidklokken en speelklokken in Delft'.) Op de bladzijden 13 tot en met 28 vermeldt Van Call van dag tot dag zijn werkzaamheden aan het uurwerk. Met name vermeldt Van Call dat hij de steunpunten voor de slinger heeft aangebracht. Coenraet Harmansz Brouckman vervaardigde de slinger.

Signatuur van Jan van Call anno 1663 op het speelwerk in de Nieuwe Kerk.

Hemony leverde ten behoeve van de uurslag een klok met de toon a. Deze klok was ook aangesloten aan het klavier van het klokkenspel. Het halfuur werd geslagen op de d¹-klok van

het klokkenspel. Het interval tussen deze twee klokken, a en d, is een kwart. Dit onderscheid van de slag voor het hele en het halve uur is in Nederland nog steeds gebruikelijk. Het randschrift van de uurklok is heel toepasselijk: ‘Zoo menigmaal gy hoort den heldren klokke-slagh, gedenckt aendachtelyck aen uwen jongsten dach.’

Was het uurwerk een tweedehandsje, er kwamen op de toren van de Nieuwe Kerk wel nieuwe wijzerborden en uurwijzers. Reeds in december 1660 had Brouckman met de burgemeesters onderhandeld over de prijs van wijzerborden en wijzers. Hij werd in februari 1661 uitbetaald voor ‘ijzer aan de klokken en nieuwe wijzerplaten, gemaakt in 1660’. In november 1660 wordt in verband hiermee de levering van roodkoper en van goud verantwoord in de stadsrekening. Na de wijzerplaten moesten de wijzers nog wachten tot maart 1663. Ook dit is door Brouckman uitgevoerd en wel in 1662 en 1663.

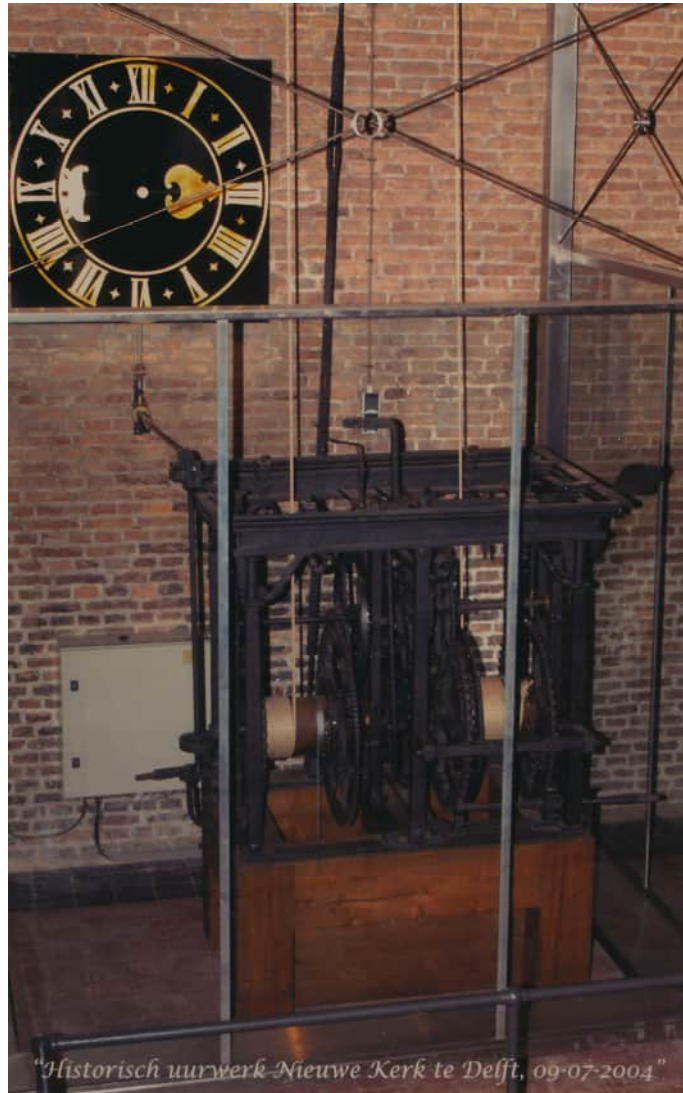
Evenals bij het Stadhuis en de Oude Kerk werden ook op de toren van de Nieuwe Kerk de wijzers en wijzerborden op gezette tijden gerepareerd, geschilderd en verguld. En net als in de Gasthuiskerk was er in de Nieuwe Kerk boven het orgel een wijzerbord dat in verbinding stond met het torenuurwerk.

De slagwerken uit 1570 en het speelwerk uit 1660 zijn thans, anno 2019, nog in functie en het geheel geldt als een uitzonderlijk stukje werktuigbouw. Het gaande werk werd in 1879 buiten gebruik gesteld. De tijdaanwijzing werd toen aangestuurd door een mechanisch uurwerk van Völcke uit Den Haag. De nauwkeurigheid van dit uurwerk rechtvaardigde een aanpassing van het wijzerwerk waarbij minuutwijzers werden geïntroduceerd. De wijzerborden werden in 1950 vervangen door open wijzerringen van Eijsbouts. De speeltrommel wordt nog steeds twee maal per jaar van nieuwe melodieën voorzien.

1660-1662 – een nieuw uurwerk voor het Stadhuis

Zoals hiervoor is vermeld, demonteerde Coenraet Harmansz Brouckman in de periode van 1660 tot 1662 het uurwerk van het Stadhuis en bracht hij het over naar de toren van de Nieuwe Kerk. Brouckman vulde de lege plek in de toren van het Stadhuis op met een geheel nieuw uurwerk, van ietwat bescheiden omvang. Het was primair opgezet als een slingeruurwerk, een noviteit voor die tijd. Brouckman presenteerde zijn rekening aan de burgemeesters op 15 juli 1662 ten bedrage van 1703 gulden. De thesaurier betaalde hem op 18 juli 1662 uit. Alle bijkomende onderdelen, nodig voor bijvoorbeeld de overbrenging naar het wijzerwerk, werden nieuw gemaakt. Maar de oude wijzerborden en wijzers bleven intact. Dit project werd afgesloten in 1662 met het vergulden van deze wijzerborden en wijzers. Een aardig detail is dat bij het vergulden van de wijzerwerken in 1662 oud zeil werd gebruikt en verantwoord in de stadsrekeningen.

Het uurwerk van Brouckman heeft gefunctioneerd tot 1938. De toenmalige uurwerkmaker Klaas Vos heeft er voor gepleit het te vervangen door een elektrisch uurwerk. Dit oude uurwerk bestaat nog, zij het niet werkend. Het is in 2004, gerestaureerd en opgesteld op een van de zolders van de toren van de Nieuwe Kerk, in afwachting van een definitieve bestemming in het stadskantoor van Delft.

Het gerestaureerde uurwerk (1662) tijdelijk op een torenzolder van de Nieuwe Kerk.

1671 – kleine uurwerken o.a. in het logement in Den Haag

In 1671 werd in de Stadsdoelen een nieuwe schel geleverd en opgehangen door Dirck van der Heyde. De functie daarvan, met name een eventueel gebruik als tijdsignaal, wordt daarbij niet vermeld.

Delft had sinds 1659 samen met Gouda de beschikking over een logement aan het Spui in Den Haag, bij het eindpunt van de trekschuit uit Delft. In 1671 werd hier een uurwerk geplaatst, van de hand van N. Pascael. De aanschaf van dit uurwerk beliep 150 gulden en de kosten werden gedeeld met het stadsbestuur van Gouda. In 1690 werd een inventaris van dit logement opgemaakt. Deze vermeldt inderdaad een uurwerk, namelijk 'een orologie in de eetsael'. Het pand werd in 1707 verkocht aan Brielle, waarmee dit uurwerk in Delft uit beeld verdwijnt.

1722 – uurwerken op de stadswerf en in het Stadhuis

Op de stadswerf werd in 1722 een daar bestaand uurwerk gerepareerd en schoongemaakt door Jacobus van der Piet. Details en verdere lotgevallen van dit uurwerk zijn niet bekend.

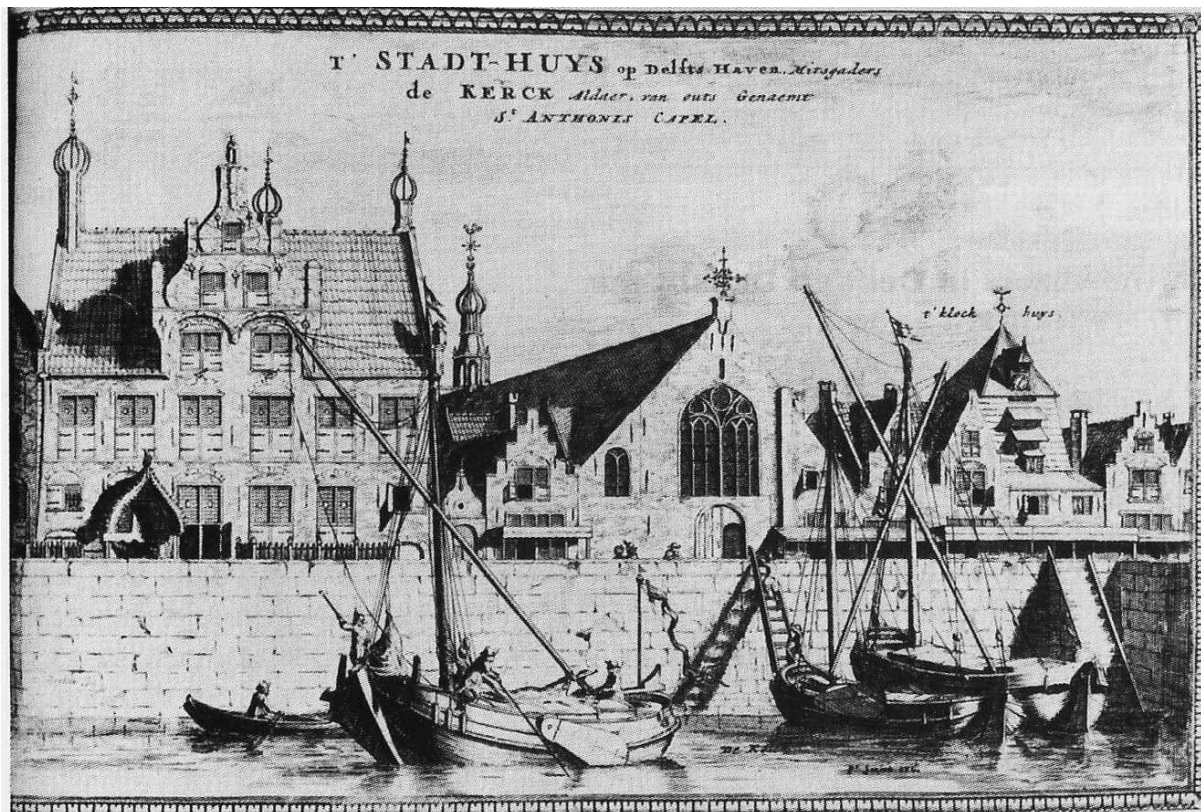
De uurwerkmaker Claude Henri de la Porte vervaardigde in 1722 een 'horologie' voor de burgemeesterskamer van het Stadhuis. Het kostte 90 gulden. Uit mededelingen in 1744 en 1774 blijkt dat dit een hangend uurwerk was. De la Porte verzorgde dit uurwerk tot 1772, tegen een loon van 11 gulden per jaar. Na zijn overlijden werd in 1774 Philippus Fouache aangesteld als opvolger. In 1784 wordt vermeld dat er in de burgemeesterskamer een tafeluurwerk staat. Fouache liep het na tot 1791 en zijn opvolger zette het werk onveranderd voort. In 1795, onder invloed van de Franse overheersing, was er nog steeds sprake van een uurwerk, maar toen werd de burgemeesterskamer aangeduid als municipaliteitskamer en na 1803 als raadskamer. In 1807 ging het onderhoud en opwinden van dit uurwerk over naar de bode van de raadskamer.

Openbare tijdaanwijzing in Delfshaven

Delft was naar het zuiden met Overschie verbonden door de Schie. In 1404 werd een kanaal gegraven ten zuiden van Overschie; hiermee werd een verbinding van Delft met zee tot stand gebracht. Op de plek waar het kanaal vanuit Overschie uitmondde, kwam Delfshaven tot ontwikkeling. Delfshaven is in de negentiende eeuw verzelfstandigd en uiteindelijk ingelijfd bij Rotterdam. Ook Delfshaven heeft een geschiedenis op uurwerkgebied. In 1416 kregen de inwoners permissie een kerkgebouw op te richten.

Reeds aan het einde van de zestiende eeuw was in Delfshaven een functionaris in dienst van Delft voor het dagelijks luiden van de klok en het nalopen van het uurwerk. De klok is gegoten in 1464 door Jan en Willem Hoerken. Dit uurwerk en de luidklok bevonden zich in een uit 1464 daterend klokhuis naast de kerk. Dit klokhuis werd in 1581 voorzien van een leien dak.

In 1614 maakte de Delftse uurwerkmaker Jan van der Brande, die al genoemd is bij de Oude Kerk, een nieuw uurwerk voor Delfshaven. In 1667 werd het klokhuis door Dirck van Bleyswijck beschreven en hij beeldde het af op zijn Kaart Figuratief van 1675-1678. In 1701 werd de wijzer gerepareerd met koper, dat uit Delft werd geleverd door de koperslager Adriaen van der Ley. Delfshaven had geen eigen klokkensteller. Grote reparaties aan het uurwerk, zoals het aanbrengen van een nieuw loden gewicht, werden door de klokkensteller van Delft verricht. Na een reparatie aan het klokhuis zelf, in 1717, gingen de thesaurier en de stadsfabriek van Delft met het stadsjacht naar Delfshaven om het resultaat in oenschouw te nemen.

De Oude Kerk en het klokhuis in Delfshaven [naar Boitet]

In de achttiende eeuw vond er een belangrijke wijziging plaats in en om het kerkgebouw in Delfshaven. Na een vergeefs verzoek in 1728 werd in 1760 gehoor gegeven aan een verzoek van de kerkmeesters tot verbouwing. Het ging voornamelijk om een verhoging van de kerk, omdat deze erg bedompt was wanneer hij vol mensen was. Toen in het kader van die verbouwing in 1761 de voorgevel van het kerkgebouw werd verhoogd tot zijn huidige staat, werd deze voorgevel bekroond met een torentje waarin de luidklok van het klokhuis een plaats kreeg. De uurwerkmaker Lintner uit Overschie leverde een nieuw uurwerk, waarvan de kosten 850 gulden beliepen. Vanuit Delft werden per stadsjacht vier koperen wijzerborden en vier uurwijzers naar Delfshaven vervoerd. Lintner verrichtte nog gedurende een tiental jaren het onderhoud van zijn uurwerk. Er is daarbij geen vermelding van slagwerken, maar er zal ongetwijfeld een uurslag zijn geweest. In 1766 werd besloten het nu overbodig geworden klokhuis af te breken.

Na 1779 werden de klokkensteller en de klokkenluider wegens bezuiniging niet meer door de stad Delft betaald, maar door de kerkmeesters van Delfshaven. Dezen ontvingen overigens hiertoe een subsidie van het stadsbestuur van Delft. In 1804 duikt de post voor klokkensteller evenwel weer op in de stadsrekeningen van Delft.

De oude uurslagklok/luidklok staat nu buiten gebruik beneden in de Pelgrimsvaderskerk.

Zonnewijzers in Delft en Delfshaven

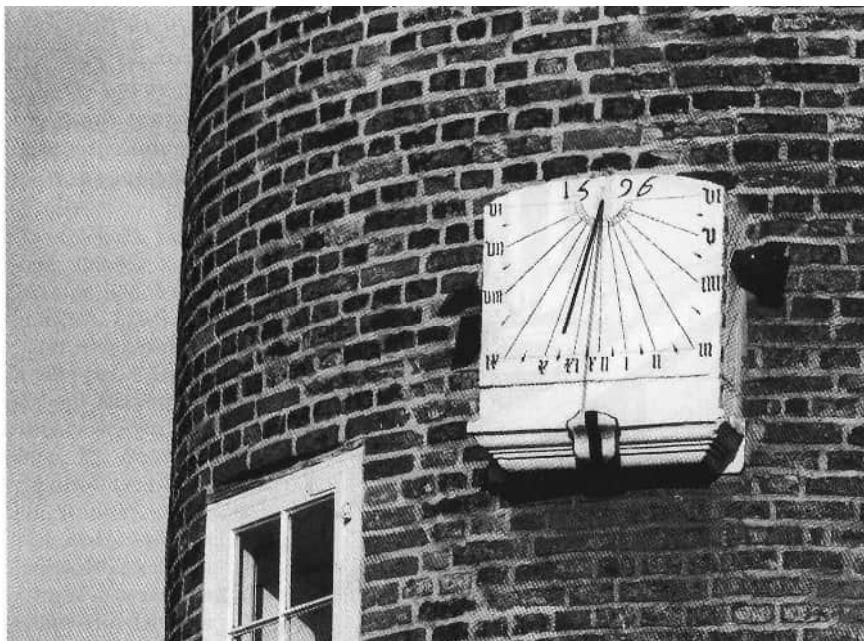
Zonnewijzers dienen als referentie voor torenuurwerken. Ze worden vanaf circa 1450 in diverse stedelijke archivalia vermeld. Ook in de Delftse stadsrekeningen zijn werkzaamheden aan zonnewijzers verantwoord. In 1565 was er al sprake van een zonnewijzer aan het Stadhuis, toen Cornelis Jacobs het 'zonnecompass' schilderde in het kader van een schilderbeurt van het Stadhuis.

Zonnewijzer op het Stadhuis

De Nijmeegse uurwerkmaker Jan van Call, die, zoals vermeld, begin jaren zestig van de zeventiende eeuw in Delft werkte, heeft de zonnewijzer van het Stadhuis in 1663 gerepareerd. Dezelfde zonnewijzer werd in 1710 nagezien en vermoedelijk ook wel gerepareerd door de destijds bekende zonnewijzermaker Sneeuwin, wiens naam in de Delftse archivalia wordt verbasterd tot Snewind.

De Oude Kerk kreeg in 1655 een zonnewijzer. Op 16 juni 1655 werd aan de maker ervan, Cornelis Joosten vant Wout, twaalf gulden uitbetaald 'voor het stellen van een nieuwe sonnewijzer aan de oude kerckstoorn'. In 1691 repareerde de stadsuurwerkmaker Volkert van der Bijl deze zonnewijzer. In 1710 maakte Sneeuwin de eerste zonnewijzer voor de Nieuwe Kerk.

Zonnewijzer op de Oostpoort

De zonnewijzer op de Oostpoort dateert van 1696, maar daar is geen verband met een uurwerk aantoonbaar.

Op de voorgevel van de kerk in Delfshaven bevindt zich een zonnewijzer. In 1696 werd boven de uurwijzer van het klokhuis een zandloper geplaatst. Deze zandloper was gemaakt van gedraaid hout en vervolgens geverfd, verguld en tenslotte versierd met vleugels en de wapens van de stad. Men moet dat zien als een versiering, niet als een werkend exemplaar. Zandlopers, ook wel uurglazen genoemd, spelen een rol in de tijdmeting maar zij zijn geen tijdaanwijzers. Er zijn in Delft sporadisch archivalische berichten over uurglazen, het gaat dan om reparaties.

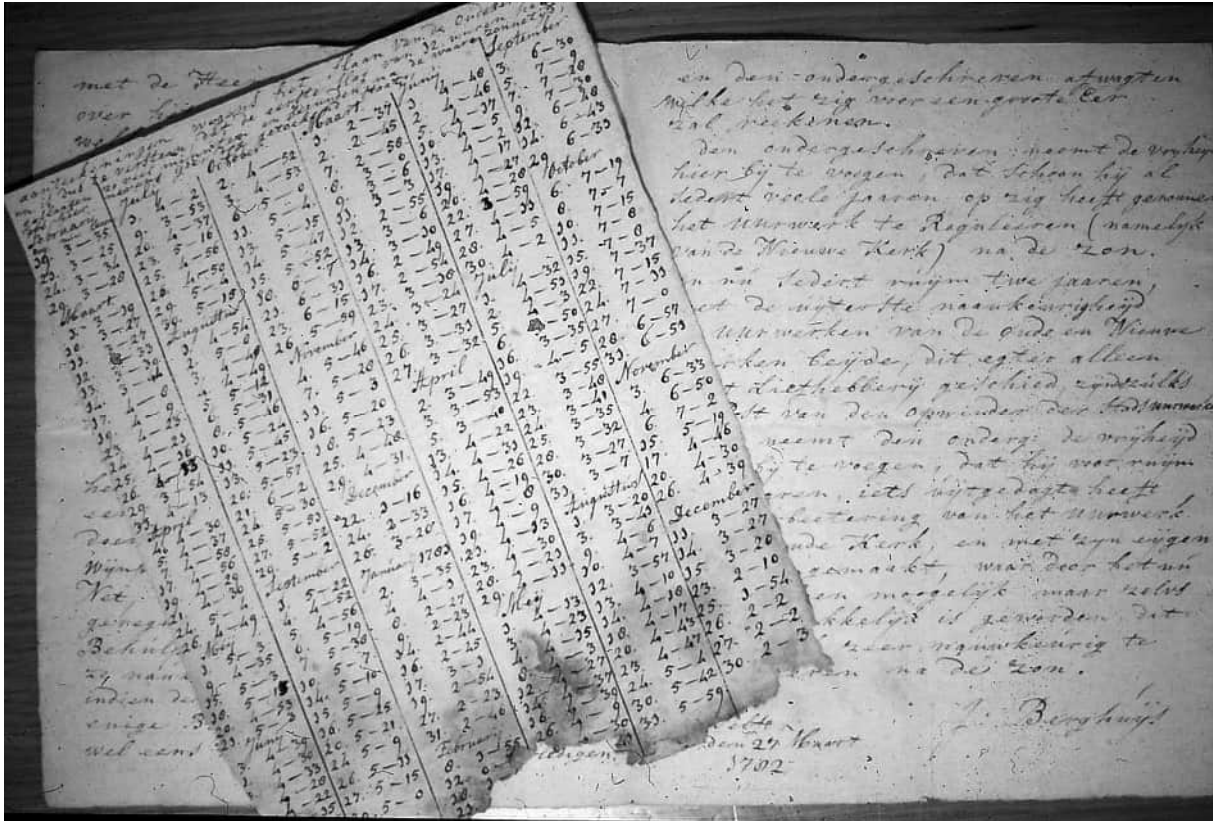

Zonnewijzer op de kerk in Delfshaven

Anekdote: klacht uit Leiden over het uurwerk van de Oude Kerk

In Delft is een bijzonder document bewaard gebleven over het gelijkstellen van het uurwerk van de Oude Kerk naar de zon. Het gaat om een rapport van Johannes Berghuys, onder andere naar aanleiding van een klacht uit Leiden dat de trekschuiten uit Delft te laat in Leiden aankwamen. De oorzaak zou het achterlopen van het uurwerk op de Oude Kerk in Delft zijn. Johannes Berghuys, de klokkensist van de toren van de Nieuwe Kerk, hield zich ook bezig met

het gelijkstellen van de uurwerken op de torens in Delft. Hij beschreef hoe hij dit stellen van de uurwerken op de Oude Kerk en de Nieuwe Kerk deed ten behoeve van de klokkensteller. Hij stelde een rapport op en legde daarbij een tabel met waarnemingen in de periode van 1780 tot 1782 over. Uit dit rapport blijkt hoe minutieus Berghuys te werk ging, maar de bewijsvoering is niet rond. Het verhaal vermeldt namelijk niet hoe het was gesteld met de uurwerken in Leiden en met de snelheid van de trekschuit.

Notities van Johannes Berghuys inzake het uurwerk op de Oude Kerk.

Een eerdere versie van dit artikel is gepubliceerd in het Historisch Jaarboek voor Delft, 2002, een uitgave van de Historische Vereniging Delfia Batavorum. Het verscheen in 2003 onder nummer ISBN 0927-409x.

Literatuur

- W. Annema, Ziekenhuizen, bouwkundige aspecten. In: *De stad Delft. Cultuur en Maatschappij tot 1572*, red. I.V.T. Spaander en R.-A. Leeuw. Delft: Het prinsenhof 1979.
- D. van Bleyswijck, *Beschrijvinge der stad Delft*. Delft 1667.
- D. van Bleyswijck, Kaart Figuratief. Delft 1675-1678.
- R. Boitet, *Beschryving der Stadt Delft*. Delft 1729. Heruitgave Alphen aan de Rijn 1972.
- L.N.G. Bouricius, *Geschiedenis van het geneeskundig gesticht voor krankzinnigen het Sint Joris Gasthuis*. Delft 1927.
- C.D. Goudappel, *Delft in de zeventiende en achttiende eeuw*. Delft [1968].
- C.F. Gijsberti Hodenpijl, Aanteekeningen over het logement van Delft der stemhebbende steden te 's-Gravenhage. In: *Haagsch Jaarboekje* 1900.
- F.J. Kleijn, *Beschrijving van Delfshaven, benevens die van Schoonderloo en het Slot Spange*. Delfshaven 1873.
- A. Lehr, *Trommelspeelwerken in het verleden: De automatische uurmuziek van het klokkespel*. Asten 1993.
- L.J. Meilink-Hoedemaker, *Luidklokken en Speelklokken in Delft*. Proefschrift Utrecht 1985. ISBN 90-9000-955-8.
- L.J. Meilink-Hoedemaker, *Het driegelui van Jan Albert de Grave in de toren van de Oude Kerk te Delft, 1719*. Rotterdam 1997. ISBN 90-75806-05-1.
- L.J. Meilink-Hoedemaker, Tijd voor Delft. In: *11^e Historisch jaarboek van Delfia Batavorum 1999*, Delft 2000.
- D.P. Oosterbaan, *Zeven eeuwen. Geschiedenis van het oude en nieuwe gasthuis te Delft*. Delft 1954.
- D.P. Oosterbaan, *De Oude Kerk te Delft gedurende de Middeleeuwen*. Den Haag 1973.
- D.P. Oosterbaan, Kroniek van de Nieuwe Kerk te Delft. In: *Haarlemse bijdragen*, Haarlem 1958.
- R. Plomp, *Octrooi op de Tijd*. Leiden 1979.
- W.F. Weve, Stadspoorten. In: *De stad Delft, Cultuur en Maatschappij tot 1572*, Delft 1979.
- W.F. Weve, Verdedigingswerken. In: *De stad Delft, Cultuur en Maatschappij van 1572 tot 1667*. Delft 1981.